

SVENSKA
FORNMINNESFÖRENINGENS
TIDSKRIFT.

TIONDE BANDET.

1:a häftet.

INNEHÅLL:-

	Sid.
HANSSON, HANS, En stenåldersboplats på Gotland, på Kungl. Vitterhets Historie och Antiquitets Akademiens bekostnad undersökt åren 1891—1893. Med 13 fig..	1.
BUGGE, SOPHUS, och SALIN, BERNHARD, Bronsspänne med runinskrift, funnet vid Skabersjö i Skåne. Med 8 fig.	17.
BUGGE, SOPHUS, Runeinskrift på en stol fra Lillhärdal. Med 3 fig.....	30.
KARLSSON, KARL HENRIK, Några bidrag till Sveriges uppodlingshistoria hemtade från ortnamnsforskningens område	38.
MONTELIUS, OSCAR, Den nordiska jernålderns kronologi. III. Jernålderns sjette period (från tiden omkr. år 400 efter Kr. föd. till tiden omkr. år 600). Med 108 fig.	55.
EKHOFF, EMIL, Sigtuna ödekyrkor. Med 1 fig.....	131.

Sigtuna ödekyrkor.

Af

Emil Ekhoff.

Sistlidne sommar afslutades de konserveringsarbeten å ruinkyrkorna i Sigtuna, som möjliggjorts genom anslag af Konung och Riksdag samt tillskott af enskilda fornvänner. Enligt uppdrag af riksantikvarien ledde jag dessa arbeten. Redogörelse för desamma och för resultatet af de undersökningar, jag därvid hade anledning göra, hoppas jag blifva i tillfälle framlägga i en monografi. Då publicerandet af denna emellertid måste anstå något, torde det ej få anses olämpligt att redan nu lemna några föregående meddelanden.

Sigtuna ödekyrkor äro f. n. trenne, alla uppförda af gråsten. De hafva varit helgade åt aposteln Petrus, d. hel. K. Olof och S:t Laurentius. Af den sist nämndes kyrka återstår ofvan jord endast en del af ett väldigt torn. De två andra äro tämligen väl bevarade. Af en fjärde kyrka helgad åt den hel. Nicolaus hafva lemningar funnits nästan intill våra dagar, men äro nu helt och hållet försvunna. Vidare omtalas två eller tre kyrkor och kapell, hvarjämte stadens n. v. kyrka är af hög ålder. Sigtuna har således en gång varit särdeles rikt försedt med kyrkor.

De bevarade gråstenskyrkornas byggnadssätt är det under medeltiden vanliga, d. v. s. murarna bestå af ett yttre och ett inre skal med mellanliggande kärna. Själftva utförandet är emellertid i påfallande grad primitivt och otympligt. Detta framträder i nästan alla förhållanden, men framför allt i hörnskonungars, dörr- och fönsteromfattningars samt hvalfvens tafatta konstruktion.

Kyrkorna äro uppförda i rundbågsstil och med dennas äldsta drag, hvilket framgår af såväl dörr- och fönsteröppningarnas beskaffenhet som ock af de öfriga arkitektoniska detaljerna: krag-

stenar, kolonnetter, kapital m. m., hvilka alla äro antingen af allra tidigaste former eller så otympliga, att man i dem knappast kan igenkänna romansk forngifning.

Det nu anförda må f. n. vara nog för att gifva en antydan om kyrkornas beskaffenhet i allmänhet. På deras plananläggning m. m. tillåter oss utrymmet ej ingå. Här skola vi endast egna några

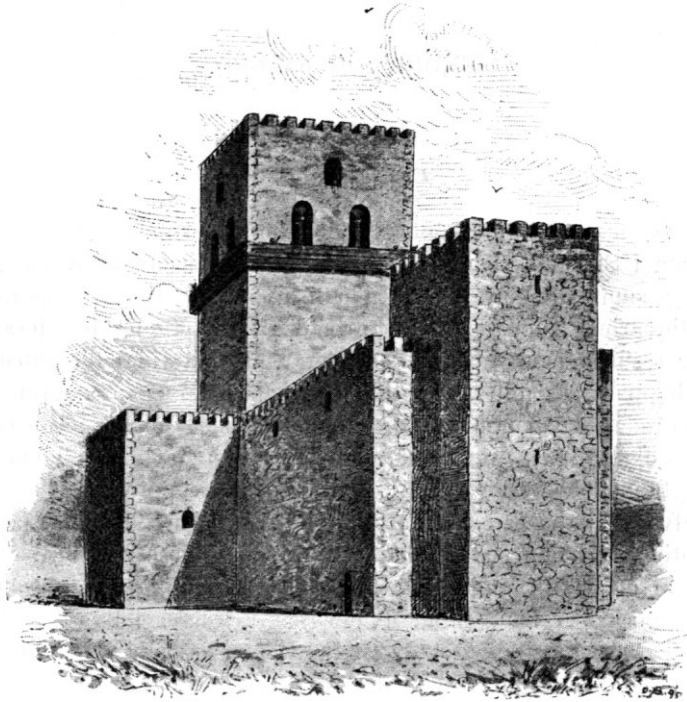

Fig. 1. *S:t Per i Sigtuna.*
Rekonstruerad bild.

ord åt kyrkornas dubbla egenskap af gudstjänsthus och fästen samt åt deras ålder.

Fig. 1 framställer en rekonstruerad bild af S:t Pers kyrkas forna utseende. Den har, som vi se, haft platt yttertak öfver långhus och korsarmar, krenelerade bröstvärmurar och en yttre skyttegång eller försvarsbalkong rundt det stora tornet. Den har således ett för en kyrklig byggnad sällsamt utseende och ter sig mera som en fästning än ett Guds hus. Hvarje drag i den rekonstrue-

rade bilden framgår emellertid med full tydlighet af ännu bestående förhållanden.

Att yttertaken varit platta visas dels af en på tornets vestra sida, något *öfver* det forna taket, *invid södra tornhörnet* således ej midt på muren befintlig dörröppning, hvilken läge ej *medgaf någon möjlighet* att anbringa ett vanligt sadeltak, dels af den omständigheten, att på nämnda sida af tornet liksom på dettas norra och södra sidor — emot korsarmarna — ej finnes någon utspärad, vinkelformig ränna för emottagande af vattentaket, under det att en sådan ränna finnes på tornets östra sida, utvisande att kyrkans östra del — korpartiet — varit täckt af vanligt sadeltak. Enär taken varit platta, följer emellertid med nödvändighet, att murarna skjutit upp *öfver* desamma såsom bröstvärn och varit krenelerade d. v. s. försedda med tinnar.

Bevarade anordningar, på hvilka jag emellertid för utrymmets skull ej kan närmare inlåta mig, ställa utom allt tvifvel, att tornet varit försedt med den på bilden synliga skyttegången. Tornens öfre afslutning — med tinnar — framgår visserligen ej direkt af bevarade spår, men, då tinnar funnits på de öfriga murarna och då kyrkan visat sig vara i eminent mening en försvarskyrka, har denna anordning så stor sannolikhet för sig, att vi väl hafva rätt att taga den för gifven.

Möjligen hafva emellertid tornen innanför tinnarne varit försedda med trähufvar till skydd för nederbörd, men någon nödvändighet är visserligen ej detta. Genom en beskrifning från 1600-talet känner man, att tornet *då* var försedt med »spets».

Kyrkan var tydligen mycket stark som fästning. Passagen upp till de platta taken och midttornet — försvararnes egentliga plats — gick endast genom det vestra tornet — trapptornet — och detta var så inrättadt, att det måste hafva varit hardt när omöjligt att forcera. Den nedre med tunnhalf försedda våningen står ej i kommunikation med den öfre delen af tornet. De vinkelböjda trapporna, som förde till den andra etagen, voro i vinkeln afdelade af en trång portöppning, genom hvilken endast en man i sänder kunde passera. Denna andra etage var genom en mur delad i två små, med tunnhalf täckta kammare och vägen till den ofvanför belägna våningen ledde på en stege genom en öppning i det ena hvalfvat. Först från denna våning kom man ut på långhusets platta tak och från detta genom den ofvan nämnda portöppningen

upp i midttornet, hvars nedre del, liksom i vesttornet, ej stod i förbindelse med de öfre våningarna. Passagen upp ledde således genom sannskyldiga råtthål.

Äfven svaga punkter funnos emellertid. Först och främst, här som vid alla fästningar, portöppningarna. Dessa voro två, belägna invid vesttornet. De kunde emellertid bestrykas från korsarmarnas tinnar och *möjligen* funnos hängande balkonger *öfver* portarna. Dylika försvarsåtgärder funnos tilläfsventyrs också öfver de få »döda punkter», som på några ställen funnos invid murarnas fot.

En svag sida var vidare kyrkans östra del; men det är ej omöjligt att ett fristående torn — kastal — här gaf nödig styrka åt försvaret. Vissa förhållanden synas gifva åtminstone en antydan i denna riktning. Försvarsstyrkan ökades vidare genom en på kort afstånd från kyrkan löpande låg, i kalkbruk lagd mur — kyrkogårdsmuren — som måste hafva varit till hinders vid framförande intill fästningens murar af sådana anfallsmedel, som ett gammalt uttryck kallar »wæltror oc driffwande wærk».

Att S:t Pers kyrka varit fästning ej blott till skenet, utan pröfvats på rent allvar, framgår af den ofullbordade och åter nödortfigt lagade mingång — eller försök att genom underminering af muren skaffa sig tillgång till det inre af fästningen — hvilken jag under arbetets fortgång påträffade.

Äfven S:t Olofs kyrka har varit en stark försvarskyrka. Dess vestra del utgjorde den egentliga fästningsdelen och hade liksom S:t Per platt tak och krenelerade murar. Däremot voro korsarmarna och kyrkans östra del försedda med vanliga sadeltak. Det väldiga tornet beherskade emellertid kyrkan rundt om och dessutom voro kyrkans ganska talrika men ytterligt små nedre fönster inrättade som fullständiga skyttespringor — skottgluggar — med smygar endast inåt kyrkan och med den yttre omfattningen i flykt med murarnas lif.

Kyrkan har i olikhet med S:t Per undergått flera förändringar, men jag kan här endast i förbigående omnämna, att i kyrkans inre ej mindre än fem grofva fyrkantiga pelare, lika de ännu kvarvarande, blifvit borttagna, tydligen för beredande af mera utrymme. När dessa pelare kvarstodo, måste nämligen kyrkans inre, med undantag af det ej särdeles stora midtskeppet, mera hafva liknat en med trånga gångar försedd, kompakt stenmassa än en

vanlig byggnad.¹ Vidare har en portöppning upptagits i södra korsarmens gavel. Kyrkan hade således ursprungligen endast *en* portöppning, nämligen den smala i norra korsarmen.

Af S:t Lars står, som nämnts, endast en del af tornet kvar, men dettas väldiga dimensioner gör det otvifvelaktigt, att äfven denna kyrka varit befast.

De tre nu omtalade kyrkornas inbördes läge gör det ej omöjligt, att de bildat ett sammanhängande försvarsverk. Om den fjärde nu försvunna kyrkan kunna vi endast säga, att äfven den legat i samma linie.

Med afseende å kyrkornas byggnadstid hafva äldre författare tilldelat dessa byggnadsverk mycket hög ålder. Särskildt har C. Eichhorn² betonat, att Sigtuna-kyrkorna äro de äldsta och märkligaste lemningar af romansk konst i Svealand och att S:t Per tillhör 1000-talet, under det att S:t Olof, som enligt hans mening är något yngre, skulle förskrifva sig från början af 1100-talet. Sedermera hafva emellertid andra åsikter gjort sig gällande. Man har utgått från Sigtunas förstöring år 1187 af öster ifrån kommande röfwareflottor. Man har antagit, att det då förstörda Sigtuna låg på andra sidan sjön, på Signhildsberglandet, att staden efter förstöringen flyttades till den nuvarande platsen samt att kyrkorna således ej kunna vara äldre än denna nya stad.

Detta antagande var ganska naturligt före de nu verkställda undersökningarna, men dessa visa emellertid, att ofvannämnda tidsbestämning måste uppgifvas.

Det har äfven framhållits, att staden och dess kyrkor kommo till stånd, när klostret vid Viby flyttades till Julita i Södermanland, emedan klostret såsom ett cistersienser-brödrakloster ej finge ligga vid en stad. I ett bref af K. Knut Eriksson, skrifvet före 1186, angående jordbyte mellan honom och de munkar, »qui prius morabantur in Wiby», omtalas emellertid att Konungen bland annat erhöll »Wiby iuxta Sithoniam», hvilket uttryck visar, dels att klostret i alla fall verkligen legat invid en stad samt dels att denna stad måste hafva varit belägen på den nu varande platsen, ty hade dermed afsetts det på andra sidan sjön på Signhildsberglandet belägna Fornsigstuna kunde ej uttrycket »juxta» hafva användts.

¹ Sidokespen äro ej mer än omkring 5 fot breda och afstånden mellan de grofva pelarna ännu mindre.

² I hans tillägg till Lübkes, Arkitekturens historia.

Då vidare Viby-klostret flyttats åtminstone några årtionden före 1100-talets slut, framgår ju häraf att flyttningen — såvida den verkligen berott på önskan att undvika närhet till en stad — ej varit förorsakad af stadens förmodade förläggande hit efter förstöringen 1187, således *efter* klostrets flyttning.

Att benämningen Fornsigstuna ej uppkommit genom stadens antagna förflyttning från Signhildsbergslandet till den nu varande platsen efter olyckan år 1187, framgår af ett bref från påfven Alexander III,¹ i hvilket bref Forne-Sigtuna redan nämnes, således långt före den förmodade flyttningen. Om namnet *Forn-Sigtuna* uppkommit genom att en *stad* verkligen här legat och blifvit flyttad, eller om endast ett befäst hus eller gård här funnits, hvars namn sedan öfvergått till den nuvarande staden samt i förra fallet *när* stadens flyttning skedde eller om den skedde plötsligen eller endast så småningom, låter sig här för närvarande ej bestämmas, men just gråstenskyrkornas beskaffenhet visar, att, om en flyttning af staden verkligen egt rum, den måste hafva försiggått mycket långt tillbaka i tiden, långt före 1187.

Hvad vi vid bestämmande af kyrkornas ålder först hafva att fästa oss vid är, att här icke är fråga om en enstaka kyrka utan om en grupp betydande gråstenskyrkor och därtill åtminstone ännu en äfvenledes betydande tegelkyrka, ja egentligen om en hel stad.

Med kännedom om, hvilken lång tid byggandet af de flesta af våra något mera betydande medeltidskyrkor medtagit, och då vi ej kunna antaga, att man alldeles samtidigt dref byggandet af gråstenskyrkorna, måste vi för dessas tillkomst anslå en ganska lång period. Om vi för gråstenskyrkorna tillsammans antaga en tid af endast 40—50 år, måste erkännas, att denna tidrymd är den minsta, med hvilken vi hafva att räkna i detta fall. Med detta antagande komma vi emellertid med dessa kyrkors färdigblifvande framåt midten af 1200-talet, d. v. s. den romanska tidens allra senaste skede och ej så litet in i gotikens tidevarf.

Att anse dessa kyrkor — med deras primitiva och otympliga byggnadssätt, med deras former präglade af den allra tidigaste romanska formgifning — tillhöra den romanska tidens slut och den börjande gotiken, synes mig omöjligt. Det vore ju i hög grad egenomligt, om dessa kyrkor skulle vara anlagda under senromansk tid,

¹ Detta bref är i Sv. Dipl., n:r 852, orätt upptaget under Alexander IV.

men det oaktadt ej visa några af den tidens drag och lika egen-
domligt, om ej under byggnadstiden, hvilken, under förutsättning
af att kyrkorna grundlagts några få år före 1100-talets slut, ju
nödvändigt måste hafva sträckt sig in på 1200-talet, några intyg
om den nyare tidens smak skulle hafva smugit sig in.

Sins emellan olika i mycket bilda dessa kyrkor genom gemen-
samma egenskaper en grupp skiljd från de byggnadsverk vi känna
från nyssnämnda perioder.¹

Under 1100-talet var ju, för att begagna riksantikvariern H.
Hildebrands uttryck, den goda smaken ganska utbildad och nog-
räknad; det var den romanska konstens fagra blomstringstid, och
på ett annat ställe preciserar samma författare perioden 1126—1175
såsom den romanska konstens blomstringsperiod i nordn.

Vända vi oss till 1200-talets byggnader i vårt land finna vi
här former, som ännu mer aflägsna sig från Sigtuna-kyrkornas.

De romanska motiven kvardröja visserligen ännu, men i en
sen form. Spetsbågen visar sig dessutom redan tidigt, på sina
ställen i kyrkor fullbordade i århundradets början.

Örebro kyrka, hvars byggnadstid ungefär sammanfaller med
1200-talet, är visserligen till den ursprungliga planen en romansk
anläggning, men redan dess först fullbordade portal — omkring
ett årtionde före århundradets midt — är gotik; dess ungefär lika
långt efter århundradets midt fullbordade norra portal är en väl
utbildad gotisk portal, rikt ledad, med profilerade murhörn, kolon-
ner och bågar m. m. Den södra portalen sannolikt fullbordad
10—20 år före århundradets slut är ett synnerligen rikt prof på
fullt utbildad gotik och en af de ädlaste portaler vårt land äger.²

¹ Jag har ej förbisett, att det grofva och svårhandterliga materialet har
lagt hinder i vägen för finare formers utförande, men materialets be-
skaffenhet kan ej förklara, hvarför *tidiga* former skulle utföras under
sen tid. Många af våra landskyrkor af gråsten, yngre än Sigtuna-
kyrkorna, äro visserligen äfven lika otympligt uppförda som dessa,
men de äro i allmänhet som byggnadsverk helt obetydliga och sakna
oftast alla arkitektoniska detaljer, under det Sigtuna-kyrkorna måste
anses som betydliga monument, på hvilka tydligen nedlagts så mycken
omsorg, som tidens konstfärdighet medgaf, och hvilka man varit ange-
lägen om att efter bästa förmåga förse med utarbetade detaljer. I alla
händelser kunna på intet vis de märkliga och egendomliga Sigtuna-
kyrkorna likställas med de små, obetydliga landskyrkorna af gråsten.

² Ad. Kjellström, Nikolaikyrkan i Örebro; Meddelanden från Nerikes
Fornminnesförening, I.

Vi kunna äfven erinra oss att den härliga Trondhjems-domens kor tillhör århundradets förra del och att anläggningen af Upsaladomen faller inom århundradets slut.

Nu skulle kunna invändas, att allt detta endast visar, att byggnadskonsten vid ungefär samma tid stod på olika nivå i olika delar af Norden. I någon mån har väl förhållandet varit sådant, men att olikheten skulle varit så stor, att nära samtidigt som t. ex. i Trondhjem och Örebro väl utvecklade spetsbågskyrkor byggdes, man i Upland ännu skulle använt romanska konstens tidigaste former, är ej gärna möjligt.

Vi hafva dessutom i Sigtuna själfv det bästa bevis, att så ej var förhållandet, att man där ej var efter sin tid i byggnadsväg. Stadens nuvarande kyrka, Mariakyrkan, fordom tillhörig Dominikaner-klostret, stod nämligen med säkerhet färdig för svartbrödernas räkning ej långt in på 1200-talet. Denna jämförelsevis fina och väl utvecklade tegelkyrka afviker emellertid till hela sin anordning och stil, i detaljer och allt, helt och hållet från de öfriga kyrkorna. Det är ej tänkbart, att en tid, som kunde åstadkomma en sådan kyrka, å andra sidan skulle nöja sig med de plumpa gråstenskyrkorna.¹

Vidare kan väl med fog frågas, är det tänkbart, att, om Sigtuna med sina betydande kyrkor så att säga våldsamt, ja med rent underbar hastighet uppstått under 1200-talets förra del, detta märklige förhållande, äfven med våra sparsamt flytande historiska källor, ej skulle lämnat något spår efter sig i urkunderna. Vi kunna i detta sammanhang äfven erinra om, att de s. k. Annales Sigtunenses, som uppteckna händelser år efter år under större delen af 1200-talet, från och med år 1208, således just under en stor del af gråstenskyrkornas förmodade tillkomsttid, ej har ett ord att nämna om dessa kyrkor.

Det synes mig härmed ådagalagdt, att Sigtuna-kyrkorna måste vara äldre än efter år 1187. Jag går emellertid ännu ett steg längre och anser förhållandena med ganska stor bestämdhet tala för, att Sigtuna-kyrkorna äro äldre än den gamla biskopskyrkan i Gamla Upsala. Sigtuna-kyrkorna och denna öfverensstämma

¹ Man kan ej säga, att kyrkornas ändamål — att tillika vara fästen — nödvändiggjorde valet af byggnadsämne. »Kärnan» i Helsingborg t. ex. är af tegel.

i mycket och kyrkan vid Gamla Upsala har drag lika med såväl S:t Per som S:t Olof i Sigtuna. Tidsskillnaden kan således ej vara stor. Man kan visserligen anmärka, att den först nämnda saknar vissa drag i själfva utförandet, som finnas hos S:t Per, men detta kan bero på tillfälliga omständigheter — mer och mindre noggranhet, eller att man med afseende på Gamla Upsala-kyrkan var ifrig att få den färdig på kortaste tid — och kan ej vara tillräckligt att derpå grunda någon betydligare åldersskillnad mellan kyrkorna. Med afseende på Sigtuna-kyrkorna vill jag än en gång betona, att det måste vara fråga om en ganska lång period, under hvilken samtliga blifvit till. Skulle denna period börjat samtidigt med eller ännu mera efter uppförandet af Gamla Upsala kyrka, komma vi, som af föregående resonnemannang framgår, för långt ned i tiden med dessa urgamla, tidigt-romanska kyrkor.

Enär vi hafva grundad anledning antaga, såsom t. ex. redan C. G. Brunius¹ och C. Eichhorn² framhållit, att kyrkan vid Gamla Upsala tillkom under förra delen af 1100-talet, måste vi visserligen härigenom förlägga grundandet af Sigtuna-kyrkorna till 1000-talet. Huru långt ned på detta torde ej f. n. kunna bestämmas. Jag kan emellertid ej se något, som talar emot en sådan tidsbestämning.

Kristendomen måste senast redan tidigt på 1000-talet hafva varit vidt spridd i Sverige ej minst i Upland, hvars talrika kristna runstenar nog samt vittna därom. Vi känna ju att på Björkö fans kyrka redan på Ansgarii tid, vi känna svenska biskopar från 800- och 900-talen, att Adalvard den yngre verkade i Sigtuna något efter 1000-talets midt m. m.

Skara biskopslängd omtalar, att Sigfrid i början af århundradet märkte 3 kyrkostäder och vigde 3 kyrkogårdar, samt att Adalvard — möjligen d. ä.³ — gräfdde grund till Vår Frus kyrka i Skara. Hemse nyfunna stafkyrka på Gotland har visat sig tillhöra 1000-talet och lemningar af en liknande kyrka, ej längesedan funnen i Danmark, är af en framstående dansk forskare daterad till ej senare än år 1000, möjligen till Harald Blåtands dagar. I öfrigt äro ju

¹ Konstanteckningar under en resa år 1849. Lund 1851.

² Svenska Byggnadskonsten, tillägg till Arkitekturens Historia af W. Lübke. Stockholm 1871.

³ Hans Hildebrand: Skara domkyrka; Ant. Tidskrift f. EV. XV. 2. 1.

de danska och sydsvenska kyrkor, hvilkas byggnadstid vi hafva skäl att förlägga till 1000-talet, ej så få.

Att Sigtuna¹ efter Birkas nedgång var den mest betydande staden i mellersta Sverige, lider väl intet tvifvel. Härför talar bland annat den utmyntning, i stor skala kunna vi säga, som här bedrefs af Olof Skötkonung och Anund Jakob. Adalvard d. y. erhöll här vid sin första messa det ofantliga beloppet af 70 mark silfver, ett talande bevis nog för ortens betydighet.

Hafva vi således rätt att antaga, det Sigtuna under 1000-talet spelade den förnämsta rollen i mellersta Sverige, är det väl å andra sidan tydligt, att staden måste hafva förlorat åtminstone i andlig betydelse, sedan hedendomens centralpunkt Gamla Upsala vunnits för kristendomen och i synnerhet sedan en biskopskyrka där kommit till stånd. Men då blir det ock ganska naturligt att förlägga Sigtuna-kyrkornas uppförande till stadens blomstringstid, och ej till tiden efter Gamla Upsala kyrkas tillkomst.

Deremot måste de betydande Sigtuna-kyrkornas uppförande under de sista åren af 1100-talet och början af 1200-talet förefalla snart sagdt gåtolykt, då vi betänka, att Sigtuna då, såsom nyss nämndes, säkerligen hade förlorat i andlig betydelse samt väl äfven snart nog i världsligt afseende måste stå tillbaka för Stockholm. Minoriternas i Visby diarium omtalar ju att »Anno 1187 combusta est civitas Sigtoniensis — — — Et tunc civitas Stockholmiensis edificata est».

¹ Troligen på n. v. platsen; jämför sid. 135 och 136.